

Anneke Ribberink

'MARGA VAN STRAATSBURG'

Marga Klompé (1912-1986) in de Europese Beweging¹

‘Zij is “Straatsburgse” in hart en nieren. [...] In de Kamer vormt zij het middelpunt van de kring van Straatsburgers, met wie zij een voortdurend contact heeft en die men herhaaldelijk in een groepje bijeen ziet staan.’²

Als onze eerste vrouwelijke minister (1956), die bovendien elf jaar later tijdens een kabinetsformatie genoemd werd als mogelijke toekomstige premier, hoeft ze geen introductie. Marga Klompé is zelfs opgenomen in de vernieuwde historische Canon in mei 2020. Het is een erkenning van de grote betekenis die deze vrouw als politica en bestuurder heeft gehad. Niet voor niets werd ze in 1971 als eerste vrouw benoemd tot Minister van Staat, een erefunctie die alleen aan de beste ministers en premiers te beurt valt. Haar vijf ministerschappen had ze met succes vervuld. Door haar loopbaan was en is ze een veelvuldig genoemd rolmodel, die een weg heeft gebaad voor vrouwelijke politici en ministers na haar. Haar statuur is van internationaal niveau. Het spreekt dan ook vanzelf dat ik Klompé opneem in mijn onderzoek naar vijf vrouwelijke politieke leiders in West- en Noord-Europa vanaf begin twintigste eeuw tot heden.

Het grootste deel van de bestaande literatuur concentreert zich op de Nederlandse politieke activiteiten van Klompé, met name haar ministerschappen en haar positie in de vrouwenbeweging.³ Minder bekend, maar zeker zo interessant, is haar buitenlands-politieke loopbaan voorafgaand aan haar ministerschap, die ze als een van de weinige vrouwelijke politici heeft kunnen vervullen. Ze was actief in het kader van de Verenigde Naties, maar maakte vooral furore als lid van de Raad van Europa (1949-1956) en van de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS, 1952-1956) en in commissies en organisaties die daarmee in verband stonden. Met dit werk legde ze de basis voor haar verdere politieke carrière en doorbrak ze tevens het toen bestaande genderpatroon voor vrouwelijke politici. Het belang van de Europese Beweging staat buiten kijf, zeker in het licht van de latere politieke

ontwikkelingen, waarvan zij mede aan de wieg heeft gestaan. In 1950 bestempelde een krant Klompé tot '[E]én der belangrijkste politieke figuren in de Raad van Europa'.⁴ Ook buitenlandse kranten staken de loftrompet. De Nederlandse pers gaf haar de bijnaam 'Marga van Straatsburg'.⁵ Graag haal ik dit Europese deel van haar loopbaan naar voren.

Intrede in de politiek

Marga Klompé werd in Arnhem geboren op 16 augustus 1912, als tweede kind en dochter van katholieke ouders. Deze religieuze achtergrond zou haar verdere leven en loopbaan bepalen. Ze studeerde natuur- en scheikunde aan de Rijksuniversiteit Utrecht, en promoveerde aldaar in de wis- en natuurkunde in 1941. Ze bleef ongehuwd. Haar keuze voor de Katholieke Volks Partij (KVP) vlak na de oorlog gaf haar volgens haar eigen overtuiging de mogelijkheid om progressieve denkbeelden te realiseren op basis van christelijke beginselen. Met haar katholieke geloof als vertrekpunt bleef Klompé gedurende haar hele leven maatschappelijk betrokken. In september 1948 werd ze afgevaardigd naar de Tweede Kamer als één van vijf vrouwen te midden van honderd leden. Haar lidmaatschap had ze te danken aan haar kwaliteiten, maar ook aan de vrouwenbeweging, katholiek en niet-katholiek, waarmee ze verbonden was en die haar steunde.

KVP-fractieleider Carl Romme interesseerde zich meer voor binnenlandse zaken dan voor buitenlandse politiek en liet dit terrein graag over aan ondergeschikten in de Kamer. Deze houding was niet alleen kenmerkend voor de KVP, maar ook voor de andere twee grote confessionele partijen. Leidinggevend en hielden zich bezig met het binnenland; de mindere goden deden het buitenland.⁶ Dit verklaart waarom een vrouw juist op dat terrein carrière kon maken, althans tot op zekere hoogte. Het regeringsniveau gold nationaal en internationaal als mannengebied, waarvoor vrouwen de competentie zouden missen. Klompé sprong in het gat en werkte zich al snel op tot de belangrijkste woordvoerder voor haar partij op buitenlands politiek gebied.⁷

Ze maakte indruk met haar brede kennis, haar inzet, haar retorische gaven en haar tactische en strategische capaciteiten. Net als andere vrouwelijke politici in haar tijd in binnen- en buitenland moest Klompé voorzichtig te werk gaan om geaccepteerd te worden door haar mannelijke collega's. Om zich te handhaven schrok ze niet terug voor politieke trucs en opportunisme, bijvoorbeeld in haar opstelling in het parlement ten aanzien

van vrouwenproblematiek, maar ook in andere politieke vraagstukken. Vleierij ten aanzien van belangrijke personen (Romme) was haar evenmin vreemd. Door slim opereren wist ze bij hem in de gunst te komen én te blijven: een opmerkelijke prestatie gezien zijn reputatie van moeilijke man.⁸ En het schaadde haar niet dat ze aantrekkelijk was om te zien. Met name in de beginfase van haar loopbaan kon het geen kwaad dat haar uiterlijk in de media vaak positief meespeelde. Dit verkleinde het gevaar om als 'onvrouwelijk' te worden weggezet, een verwijt dat vrouwen die zich op mannenterrein begaven nogal eens trof.⁹ Van aanvang af was Klompé populair in haar partij. Al spoedig verliet ze de landelijke politiek ten dele om naar 'Europa' te vertrekken.

De Kring van Straatsburgers¹⁰

Klompé had kennis gemaakt met weerstand tegen het verzuilde denken gedurende de oorlog, toen ze tijdens haar verzetsactiviteiten met vertegenwoordigers van uiteenlopende denominaties samenwerkte. Haar Europese loopbaan was een voortzetting van het in Nederland rond 1945 breed levende streven naar doorbraak in politiek en samenleving. Er is inmiddels een uitgebreide historiografie over het ontstaan van de Europese Beweging en van de Europese Integratie. Enkele goede inleidingen op de rol van Klompé hierin bieden het werk van de Nederlandse historici Robin de Bruin, Annemarie van Heerikhuizen en Jan Willem Brouwer.¹¹

Eind jaren veertig en in het decennium daarna was een aanzienlijk deel van de Nederlandse parlementariërs voorstander van een Europese federatie. De 'kring der Straatsburgers', participeerde actief in de Europese Beweging en telde ongeveer veertig leden. Zij waren leden van de Tweede of Eerste Kamer, met een dubbelmandaat voor de Assemblée van de Raad van Europa en/of van de EGKS. Klompé was een van drie vrouwen en de meest vooraanstaande onder hen.¹²

Volgens De Bruin werden de aanhangers van de Europese Beweging beïnvloed door de herinnering aan de harde realiteit van de zware economische crisis van de jaren dertig en van de Tweede Wereldoorlog. Om een herhaling van dit soort gebeurtenissen te helpen voorkomen streefden ze naar instituties op Europees niveau, die de economie van de aangesloten landen moesten stabiliseren en vroegere vijanden verenigen. De leden waren vol idealisme; Klompé was overtuigd 'Europeaan' en scherpte het profiel van de kring aan met haar ideeën en activiteiten. Ze was een van de jonge

parlementariërs, die het thema van de Europese integratie steunden omdat zij ervan uitgingen dat daarin de toekomst lag, binnen het niet populaire buitenlands-politiek gebied.¹³ Dit pad beloofde carrièremogelijkheden en was als vredesproject voor vrouwelijke politici een veilig doel om zich mee bezig te houden, vooral voor de christenen onder hen. Temeer daar ambitie bij vrouwen toen nog meer taboe was dan tot enkele decennia geleden. Bovendien had de vrouwenbeweging een traditie waar het de strijd voor internationale ontwapening betrof. Dankzij haar bekwaamheid in de buitenlandse politiek, zoals die tot uiting kwam in haar Europese werk, verwierf Klompé begin jaren vijftig een aanzienlijke status binnen de KVP-fractie. Met Emmanuel Sassen, Jos Serrarens en later Pieter Blaisse, allen prominente KVP-leden, had ze het meest gemeenschappelijk.¹⁴

Klompé stond een democratisch West-Europa voor, op basis van christelijke waarden. Dit kwam overeen met de heersende opvattingen in de KVP, volgens welke een christelijk Europa een gewenste tegenhanger vormde van het 'onchristelijke totalitarisme' achter het IJzeren Gordijn.¹⁵ In een artikel uit 1949 riep ze haar medekatholieken op om actief bij te dragen aan dit christelijke ideaal:

'Kijken wij slechts toe dan zal er een moment komen, waarop wij op een goede morgen ontwaken en moeten constateren, dat het nieuwe gebouw er al staat maar dat de christelijke fundamenten eraan ontbreken. [...] Wat er van het Christendom in Europa daarbij zal overblijven laat zich gemakkelijk raden.'¹⁶

Het christelijke ideaal was niet alleen een verdediging tegen het communisme, maar tegen de algehele ontkenning 'van de diepste waarde van de mens' en de aanslag op 'geestelijke en culturele waarden' ten gevolge van de modernisering.¹⁷ De KVP ontleende haar denkbeelden ten dele aan het Europese netwerk waartoe ze als partij behoorde, al waren er ook verschillen. Bondskanselier Adenauer (1949-1963) en andere vooraanstaande katholieke en christelijke politici waren pleitbezorgers van geestelijke waarden die 'het Christelijke Avondland' (christelijk Europa) zouden doen verschillen van het atheïsme en materialisme zoals kenmerkend voor socialisme en communisme, maar ook voor het liberalisme.¹⁸ Klompé was een warm voorstander van de internationale samenwerking met gelijkgezinden.

Voorstanders van Europese integratie in Nederland in de jaren vijftig waren van opvatting dat de deelnemende landen bereid moesten zijn om soevereiniteit in te leveren. Dit om te voorkomen dat ze tussen de twee

grootmachten zouden worden geplet. Vooral in kringen van PvdA en KVP waren deze opvattingen populair, gestimuleerd door de respectieve internationale bewegingen waarvan ze deel uitmaakten. Als lid van de Europese Beweging pleitte Klompé voor ‘boven-nationale gezagsorganen, gecontroleerd door een boven-nationaal parlement’. De zwakkere staten behoorden ondersteuning te krijgen.¹⁹ Zolang de democratische controle op Europees niveau niet was gegarandeerd, lag de prioriteit bij de nationale parlementen. Dit punt benadrukte ze meer dan andere kringleden, zoals bij parlementaire debatten bleek. In katholieke kring heerste sterk optimisme over de integratie, die onvermijdelijk werd geacht.²⁰

De Bruin en Van Heerikhuizen betogen dat elk van de politieke partijen het Europese ideaal interpreteerde volgens haar eigen specifieke ideologie. Klompé droeg actief bij aan de katholieke overtuiging op dit punt. Samen met andere vooraanstaande katholieken als Sassen en Serrarens, keerde zij zich tegen denkbelden vanuit sociaaldemocratische kring over de opbouw van Europa. Ze vond dat vanuit die kant naar te veel overheidsinvloed in de diverse Europese organen werd gestreefd; een oud geschilpunt tussen katholieken en sociaaldemocraten dat ook op nationaal niveau speelde.²¹

In 1954 publiceerde Klompé een politieke verhandeling, *Europa bouwt*, die een overzicht gaf van de bestaande en geplande instellingen van de Europese Beweging. Ze vond integratie noodzakelijk vanuit politiek en militair, maar ook vanuit economisch oogpunt:

‘Wat hebben wij er immers aan, om een goede verdediging van ons grondgebied te hebben, wanneer de burgers door de economische druk waaronder zij leven, het hoofd niet meer boven water kunnen houden en het welvaartspeil daalt? Dan haalt men aan de achterdeur de vijand binnen, die men aan de voordeur heeft willen bestrijden!’²²

Klompé geloofde in het katholieke subsidiariteitsbeginsel, dat inhield dat hogere instellingen in de samenleving geen taken moeten verrichten die lagere ook goed aan kunnen. Daarom was ze geen aanhanger van een sterke eenheidsstaat, maar gaf ze de voorkeur aan een behoorlijke mate van autonomie voor de afzonderlijke nationale staten in de federatie. Zo zouden onderwijs en de gezondheidszorg in Nederland onder nationaal beheer moeten blijven. Wat betreft de onderwijswetgeving was Nederland te ver vooruit op andere landen om het beheer hiervan uit handen te geven aan een Europees overkoepelend lichaam.²³ Vermoedelijk speelde de in 1917 in de grondwet geregelde financiële gelijkstelling van bijzonder met openbaar

Ribberink

onderwijs een rol bij haar overwegingen.

De Raad van Europa

Biograaf Gerard Mostert schetst een beeld van een vrouw die mede dankzij haar achtergrond en opvoeding opereerde met zelfvertrouwen en kordaatheid. Klompé ging tactisch te werk, maar was niet bang om in een mannengezelschap een statement te maken. Vooral in een latere fase van haar politieke loopbaan kwamen uit haar omgeving ook klachten over haar autoritaire gedrag.²⁴ Het is echter in het geval van vrouwelijke leiders moeilijk uit te maken in hoeverre dit terecht verwijten zijn, dan wel ingegeven door seksistische vooroordelen. Krachtig optreden van vrouwen past niet in het bestaande genderpatroon, ook nu nog niet, maar zeker niet in het verleden. Hoe het ook zij, haar gebrek aan terughoudendheid om zich te manifesteren heeft Klompé zeker geholpen bij haar politieke activiteiten in de Europese gremia. Ze wist zichzelf hiermee in de belangstelling te plaatsen. In het bestek van dit artikel kan ik slechts op hoofdzaken van haar optreden ingaan.

Ze was een van de weinige vrouwen met een positie binnen de Raad van Europa en de EGKS. De Raad (augustus 1949) had vooral een adviserende functie, maar daarnaast ook betekenis en invloed als ontmoetingsplaats tussen behoorlijk veel landen.²⁵ In 1952 telde deze organisatie 132 leden uit vijftien landen, van wie dertien vrouwen. Klompé had haar uitverkiezing te danken aan het Nederlandse Vrouwen Comité, een belangrijke koepelorganisatie, met invloed op het regeringsbeleid.²⁶ Niet voor de eerste keer profiteerde ze van de schaarste aan vrouwelijke politici.

Bij herhaling drong Klompé erop aan om de bevoegdheden van de Raad, die nauwelijks formele politieke macht had, uit te breiden. In haar maidenspeech in de Tweede Kamer in juli 1949 verklaarde ze te hopen dat de Raad nog eens zou kunnen uitgroeien tot een lichaam met '[C]ontrolerende bevoegdheid en tenslotte naar een wetgevende macht'.²⁷ Ze koerste ook aan op meer samenwerking tussen dit orgaan en de toekomstige EGKS. Volgens Van Heerikhuizen was haar door de Raad hiervoor in augustus 1950 aangenomen voorstel spraakmakend, niet in de laatste plaats bij haar eigen katholieke achterban. Romme zou echter *not amused* zijn geweest, omdat hij vreesde dat de EGKS met te veel staatsinvloed besmet zou kunnen raken, die dan ook de Raad van Europa zou gaan beïnvloeden.²⁸ In 1954 sloot Klompé zich aan bij de voorstanders van een versterking van de band tussen de Raad en de nationale parlementen. Haar bijdrage aan het debat hierover

in de Assemblee van de Raad van Europa resulteerde in een advies aan het Ministerscomité en in twee resoluties (61 en 62) die erop waren gericht om meer bekendheid aan het werk van de Raad te geven en de band tussen de Raad, de betrokken ministers en hun departementen en de nationale parlementen te versterken. Zelfs ondersteunde ze een niet aangenomen voorstel van een collega Raadslid voor rechtstreekse algemene verkiezingen van de nationale vertegenwoordigers naar de Raad, waarmee ze haar tijd ver vooruit was.

‘Tot degenen, die zich hiertegen verzetten op grond van de overweging, dat de publieke opinie hiervoor niet rijp is, zei de spreekster, dat de publieke opinie nooit rijp zal worden, zolang de leden, met hun verantwoordelijkheid als leden van de nationale parlementen, hun volk niet confronteren met de problemen, welke Europa onder ogen moet zien.’²⁹

Niet al haar uitspraken konden op instemming rekenen. In de eerdergenoemde rede van juli 1949 in de Tweede Kamer sloot Klompé een mogelijke toetreding tot de Raad van Spanje onder Franco niet uit. Ze nam afstand van dit regime, maar voegde eraan toe dat Nederland moest oppassen ‘[T]e veel van onze eigen samenleving en gedachtegang uit [te] redeneren, wanneer wij daar een bepaalde Staatsvorm eisen.’³⁰ Dit kwam haar op kritiek te staan van PvdA-lid Marinus van der Goes van Naters, die vond dat ze onduidelijkheid liet bestaan en afstand zou moeten nemen van ‘een totalitair bestuurd land’ en van CPN-lid Gerben Wagenaar, die om begrijpelijke redenen sowieso tegen de Raad gekant was.³¹ Onder invloed van deze kritiek nam ze in de Kamer later wel duidelijk afstand van een mogelijke toetreding, wat overigens in overeenstemming met het kabinetsstandpunt was.³²

De Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS)

De EGKS had een federalistisch-functionalistische benadering van Europese integratie als basis. De aanhangers propageerden supranationale organisaties in specifieke sectoren als landbouw, defensie, transport en de productie van kolen en staal. De EGKS organiseerde zes landen, in de wandelgangen Klein Europa genoemd, en zou een wegbereider worden van de Europese Economische Gemeenschap (EEG) in 1958. De betrokken ministers van de aangesloten landen waren belangrijk, maar daarnaast beschikte het hoogste uitvoerende orgaan, de Hoge Autoriteit, over aparte beslissingsbevoegdheid. Bovendien had het parlement, de Gemeenschappelijke Vergadering een,

weliswaar beperkte, controlerende taak. Klompé maakte deel uit van deze vergadering, als enige vrouw te midden van 78 leden.³³

Premier Willem Drees (PvdA) noch minister Dirk Stikker van Buitenlandse Zaken (VVD) behoorde tot de voorstanders van een federatief Europa. Maar de Nederlandse regering stimuleerde de oprichting van de EGKS (1952) wel. De constante in haar beleid was bevordering van economische eenwording en liberalisering van handel, maar terughoudendheid bij streven naar politieke en militaire integratie. Economische integratie achtte men in het belang van de kleine landen, omdat deze sterk waren op dit gebied. Daarentegen was de regering bang voor dominantie van de grote landen Frankrijk en Duitsland in het geval van politieke en militaire eenwording.³⁴

In September 1952 kwam er een tijdelijke uitbreiding van de Gemeenschappelijke Vergadering van de EGKS naar 87 leden in de Assemblée ad hoc, die zou bestaan tot april 1953. Dit had te maken met in die tijd vergevorderde plannen voor een Europese Defensie Gemeenschap (EDG) en een daarbij horende Europese Politieke Gemeenschap (EPG), een bestuurlijk orgaan, dat zowel een democratisch gekozen parlement als uitvoerende instanties zou omvatten. Dit zou tevens als bestuurlijke koepel voor de EGKS moeten gaan fungeren. In alle gevallen behield de voorziene Raad van Ministers veel macht.³⁵ Deze plannen konden al vanaf het begin rekenen op de instemming van Klompé. Zij vond de Europese initiatieven gericht op samenwerking, ook op politiek en militair gebied een gezond tegenwicht tegen een te grote dominantie van de Verenigde Staten. Zij voorzag een toekomst in het westen van drie blokken: de VS, naast Groot-Brittannië, dat zich afzijdig hield van veel Europese initiatieven en een Continuaal Europa, zoals ze in een memo aan de Commissie van Buitenlandse Zaken van de Tweede Kamer uiteenzette.³⁶ In dit continentale Europa was een grote rol weggelegd voor vrouwen, omdat die de kinderen opvoedden en zo bouwden aan de toekomst en liefst aan de gewenste Europese eenheid. In de werksituatie konden vrouwen de gewenste sfeer creëren, zo vond Klompé.³⁷

De Assemblée ad hoc had als doel om een convenant voor EDG en EPG te maken. Als een der acht Nederlandse afgevaardigden en als enige vrouw in het gehele gezelschap speelde Klompé een belangrijke rol bij de discussies.³⁸ Speciale aandacht verdient de motie die Klompé en haar KVP-collega Blaisse voorbereidden en die met succes door de laatste in december 1952 namens de Nederlandse delegatie werd ingediend bij de Assemblée. Hierin onderstreepten zij het belang van meer economische samenwerking, tegen

de wens van de Fransen in. Onder verwijzing naar het EGKS-verdrag werd het principe vastgelegd dat de zes landen van Klein Europa een gemeenschappelijke markt zouden vormen, gebaseerd op de vrije uitwisseling van goederen, kapitaal en personen.³⁹ De motie was goed getimed en realistisch, want zij kreeg de steun van de Nederlandse minister van Europese Zaken Johan Beyen. Deze had zelf een plan gelanceerd voor de omvorming van de EGKS in een douane-unie zonder interne tariefbeperkingen. Zo droegen ze samen bij aan het ontstaan van de EEG.⁴⁰ Klompé kreeg veel lof over de wijze waarop zij het Nederlandse streven naar economische integratie over het voetlicht bracht. *De Volkskrant* verwoordde het volgens het vrouwbeeld van die dagen:

‘En als voorbeeldige Nederlandse huisvrouw, die alles netjes bijveegt, waardoor wat onstuimigheid stof is opgewaaid, omljstte mejuffrouw Klompé (KVP) het zesvoudige Nederlandse pleidooi [voor economische integratie] met een sobere lijst van bewuste beheersing.’⁴¹

Ten gevolge van Franse en Italiaanse oppositie gingen de plannen voor EDG en EPG uiteindelijk niet door. Maar Klompé had definitief haar stempel gezet.⁴²

Tot slot

Klompé had graag een bestuurlijke functie op Buitenlandse Zaken gekregen. Het is zeker dat haar naam is gevallen bij de kabinetsformatie van 1952, die plaatsvond in de periode eind juni-begin september.⁴³ Een staatssecretariaat heeft tot de mogelijkheden behoord.⁴⁴ Maar deze post legde het loodje in de formatiestoelendans waar het Klompé betrof. Naast andere politieke overwegingen was een genderspect aan de orde: nergens in West- en Noord-Europa bekleedde een vrouw dit departement, niet als minister en niet als staatssecretaris. En Nederland liep in de (vroeg) jaren vijftig niet voorop als het ging om man-vrouwverhoudingen. Naderhand liet ze in de krant zetten het te betreuren:

‘[D]at er bij de mannen een tendens bestaat om de vrouwen in het openbare leven over te hevelen naar het traditionele terrein van de sociale en humanitaire aangelegenheden’⁴⁵

De sekse van Klompé zou natuurlijk nooit openlijk als bezwaar naar voren zijn gebracht.

In 1956 werd Klompé minister in het vierde kabinet-Drees (1956-1958). Ze bekleedde in dit kabinet een ‘vrouwendepartement’, Maatschappelijk Werk. Niettemin was het haar Europese loopbaan geweest die de weg had gebaand voor haar verdere politieke carrière in Nederland. Het was ook een aanval op de heersende opinie dat vrouwelijke politici zich bij hun ‘vrouwelijke’ leest moesten houden.

Noten

1. Ik dank de redactie voor haar nuttige, opbouwende kritiek. Daarnaast heb ik kunnen profiteren van de deskundige adviezen inzake Europese Beweging en Europese integratie van Dr. Robin de Bruin.
2. Uitspraak van A.W. Abspoel, parlementair redacteur voor Algemeen Handelsblad in de jaren 1950, over Marga Klompé, in: F. Duynstee (ed.), *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945*, III (Nijmegen: Centrum voor Parlementaire Geschiedenis, 1996), 841.
3. Onder veel meer: Gerard Mostert, *Marga Klompé 1912-1986* (Amsterdam: Boom, 2011); Mieke Aerts, *De politiek van de katholieke vrouwenemancipatie. Van Marga Klompé tot Jacqueline Hillen* (Amsterdam: SUA, 1994); Anneke Ribberink, ‘Klompé, Margaretha Albertina Maria’, <https://socialhistory.org/bwsa/biografie/klompe>, 18 maart 2018); E.P.N.M. Borgman en M.E.H. van Reisen (ed.) *De verbeelding van Marga Klompé. Perspectieven op de toekomst* (Zoetermeer: Klement 2012); Marjet Derks, Catharina Halkes, en Annelies van Heyst (ed), ‘Roomse dochters.’ *Katholieke vrouwen en hun beweging* (Baarn: Arbor, 1992); I. Jungschleger en C. Bierlaagh, *Marga Klompé. Een gedreven politica haar tijd vooruit* (Utrecht: Veen, 1990); M. van der Plas (ed.) *Herinneringen aan Marga Klompé* (Baarn: Arbor, 1989).
4. Mostert, *Marga Klompé*, 138, 139, 141, 142.
5. *Ibid.*, 333.
6. *Europagedanke, Europabewegung und Europapolitik in den Niederlanden und Deutschland seit dem Ersten Weltkrieg* (Münster: Zentrum für Niederlande-Studien 1996), ed. Jac Bosmans, 11, 132-134, 135, 138, 146.
7. *Parlementaire Geschiedenis* VI, 44-45.
8. Annemieke Adema, *Biografie van een vriendschap. Marga Klompé en Carl Romme*, (doctoraalscriptie Vrije Universiteit Amsterdam 2006), met name 72, 85-88; Anneke Linders, ‘Frappez, frappez toujours!’ N.S. Corry Tendeloo (1897-1956) en het feminisme in haar tijd (Hilversum: Verloren 2003) 76-189; Mostert, *Marga Klompé*, 163, 371, 375, 379.
9. De keerzijde was het gevaar voor aantrekkelijke vrouwen om als ‘dom blondje’ te worden afgeschilderd.

10. *Parlementaire geschiedenis*, VI, 44.
11. Robin de Bruin, *Elastisch Europa. De integratie van Europa en de Nederlandse politiek, 1947-1968* (Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2014); Annemarie van Heerikhuizen, *Pioniers van een verenigd Europa* (dissertatie Universiteit van Amsterdam, 1998); verschillende delen van de serie *Parlementaire Geschiedenis*, met Brouwer als de voornaamste deskundige.
12. Van Heerikhuizen, *Pioniers*, 41, 42. De twee andere vrouwen waren freule C. Wittewaal van Stoetwegen (CHU) en mevrouw A. Fortanier-de Wit (VVD).
13. Robin de Bruin, “Gelovige ambachtslieden, bezig met een nuchter handwerk”. De Nederlandse identificatie met Europese integratie in de jaren vijftig, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 130, no. 1 (2017), 47-64.
14. Van Heerikhuizen, *Pioniers*, 131-156.
15. De Bruin, *Elastisch Europa*, 159; Van Heerikhuizen, *Pioniers*, 203, 204.
16. Marga Klompé, ‘Onze verantwoordelijkheid. Een appel,’ *Katholiek Staatkundig Maandschrift*, maart 1949, 403-406, aldaar 404.
17. Aldus Klompé in *Tweede Kamer*, 63ste vergadering, 5 juli 1949, 1618-1620.
18. Leonard Pater en Trineke Palm, ‘Konrad Adenauers blauwdruk voor een verenigd Europa,’ *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 133, 2 (2020), 255-277, met name 276; Wolfram Kaiser, *Christian Democracy and the Origins of European Union* (Cambridge: Cambridge University Press 2009), 214-217; Michael Gehler, ‘Transnationalism and Early European integration: The Nouvelles Equipes Internationales and the Geneva Circle 1947-1957,’ *The Historical Journal*, 44,3 (2001), 773-798, aldaar 780-783.
19. M. Klompé, *Europa bouwt* (Den Haag: Dieben, 1954), 14, 20.
20. *Parlementaire geschiedenis*, III, 126; zie ook *Tweede Kamer, Verslag van de januari zitting van de Vergadering Ad Hoc*, 2937,28 februari 1953, 8.
21. Van Heerikhuizen, *Pioniers*, 105, 134, 137, 141, 148, 149, 203; Anne-Marie Mreijen, *De rode jonker. De eeuw van Marinus van der Goes van Naters 1900-2005* (Amsterdam: Boom 2018).
22. Klompé, *Europa bouwt*, 6.
23. Klompé, *Europa bouwt*, 21; zie voor de steun van Klompé aan het subsidiariteitsprincipe ook haar artikel ‘De KVP en de buitenlandse politiek. Een inleiding en verantwoording,’ *Katholiek Staatkundig Maandschrift* (Januari 1952), 379-385, aldaar 383.
24. Mostert, Marga Klompé, met name hoofdstuk 10 en 16.
25. Albert E. Kersten, ‘Die Niederländische Europapolitik 1945-1955,’ in: *Europagedanke, Europabewegung und Europapolitik*, 101-122, aldaar 101,102.
26. Mostert, Marga Klompé, 137.
27. *Tweede Kamer*, 63ste vergadering, 5 juli 1949, 1616, 1617.
28. Van Heerikhuizen, *Pioniers*, 151-153.
29. *Tweede Kamer. Verslag van de Nederlandse Delegatie naar de Raadgevende Vergadering van de Raad van Europa over de zesde Zitting (1954), 1954-1955-3812, verslag nr. 2, tweede gedeelte (13-24 september 1954) 13-14.*
30. *Tweede Kamer*, 63ste vergadering, 5 juli 1949, 1618.
31. Ibidem, 1627,1628, 1631, 1632.
32. Mostert, Marga Klompé, 172, 555.

33. Klompé, *Europa bouwt*, 32; *Parlementaire Geschiedenis*, IV, 656. De Gemeenschappelijke Vergadering had het recht om de Hoge Autoriteit met een motie van afkeuring (volgens Parlementaire Geschiedenis) of van wantrouwen (volgens Klompé) te laten aftreden.
34. Kersten, 'Niederländische Europapolitik', 106, 108, 110, 111, 113, 115, 116, 120, 121.
35. *Europese grondwet van 1953*, 2, 5,6 https://www.europa-nu.nl/id/vgybjnj9cyk6/europese_grondwet_van_1953, Montesquieu Instituut (gezien 25 oktober 2019), 2,3; Basil Karp, 'The draft constitution for a European Political Community', *International Organization*, 8, 2 (mei 1954) 181-202., aldaar 181, 198-201.
36. Dr. M. Klompé, 'Aan de Leden van de Commissie van Buitenlandse Zaken', z.j. (vermoedelijk najaar 1950), Nationaal Archief, archief Klompé, inventarisnummer 22118344, map 23, 1948-1955.
37. Van Heerikhuizen, *Pioniers*, 150.
38. Jungschleger, *Een gedreven politica*, 22,23,132; *Europese grondwet van 1953*, 2, 5,6.
39. *Europese grondwet*, 5; Klompé, *Europa bouwt*, 46; zie ook Karp, 'draft constitution', 192.
40. *Europese grondwet*, 4; https://www.parlement.com/id/vg09llhs5qyi/j_w_johan_beyen, 2,3 (gezien 23 november 2019); Klompé had op 29 januari 1953 een gesprek met Beyen, zie brief van Marga Klompé aan Den Hoogedelgestrengen Heer J.J. Fens, Breda, 30 januari 1953, map 23.
41. *De Volkskrant* 11 januari 1953, geciteerd in *Europese grondwet*, 6.
42. <https://www.europa-nu.nl/id/vga3f50kchzk/europese_defensiegemeenschap> (gezien op 24 november 2016); *Europese Grondwet van 1953*, 1, 2, 7, 8.
43. https://www.parlement.com/id/vjbklro94skj/kabinetsformatie_1952, gezien 23 oktober 2020.
44. Anneke Visser, *Alleen bij uiterste noodzaak? De rooms-rode samenwerking en het einde van de brede basis 1948-1958* (Amsterdam: Bert Bakker, 1986) 146,147; Parlement.com, 23-10-2020; Brief van P. A. Blaisse aan Marga Klompé, 30 juli 1952, map 23; brief van Klompé aan Blaisse, 8 augustus 1952, map 23; *De Telegraaf* 4 september 1956; Mieke Aerts, 'In afwachting van de première. Over sekse en het minister-presidentschap in Nederland', in: H. te Velde e.a., *Omtrent de minister-president. De positie van de minister-president vanuit historisch perspectief* (Den Haag, Ministerie van Binnenlandse Zaken, 2005) 47-68, aldaar 55.
45. Als geciteerd bij Aerts, 'première', 55.